

FELFÖLDI SZABOLCS

Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton

**A 3–4. századi Nija
a régészeti leletek és az írott források tükrében**

PhD Disszertáció

TÉZISEK

Szeged

2012

A Stein Aurél által feltárt Nija városa a 3–4. századi Belső-Ázsia izgalmas vidéke. A Rómát Kínával összekötő Selyemút egyik vonalán, a Takla-makán sivatag déli peremén létrejött település – mely egykor az úgynevezett Shanshan Királysághoz tartozott – írott forrásokból (jelentős mennyiségű kharoṣṭhī írásos prákrit nyelvű és jóval kisebb számú kínai dokumentumból) és egyedülállóan gazdag régészeti leletanyagból álló hagyatéka interdiszciplináris megközelítést kívánt. Az elmúlt száz évben maga Stein és nyomában mások is foglalkoztak ugyan számos Nijára vonatkozó részkérdéssel, de a teljes anyag együttes földrajzi, epigráfiai, nyelvi és főképpen történeti elemzése, valamint a régészeti leletanyaggal való összevetése váratott magára.

Több mint száz év után tényleg adósságot törleszthetünk tehát e lelőhely anyagának modern, egységes, az elérhető források teljességének feldolgozására törekvő elemzésével. Céлом ezért egy komplex vizsgálat, illetve értékelés alapjainak elkészítése volt. A munkát alapvetően történeti és régészeti szempontok alapján kívántam elvégezni; ugyanakkor nem mehettem el fontos geográfiai, paleográfiai, nyelvi vagy vallástörténeti kérdések mellett sem.

*

Dolgozatom hosszabb terjedelmű, általános és módszertani részében elsőként a Selyemút legfőbb jellemzőit tárgyalom; egyik részcélom ugyanis, hogy szélesebb kontextusba helyezzem Nija városának a Selyemút történetében betöltött szerepét, ehhez azonban szükségesnek láttam a munkám legelején a Selyemút legfontosabb vonásainak áttekintését, és az új megközelítési lehetőségek számbavételét is.

Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy minél többet tudunk a Selyemútról, a kép, amelyet képesek vagyunk megrajzolni róla, egyre összetettebbnek és bonyolultabbnak tűnik. Felmerül persze a kérdés, milyen módszerekkel láthatunk bele még inkább az egykor itt lezajlott folyamatokba. Magam úgy vélem ma már egyre kevésbé a nagypolitika, a diplomácia vagy a „makrogazdaság” látószögéből kell megragadnunk a Selyemút lényegét, hanem sokkal közelebb tartva azt a bizonyos képzeletbeli nagyítót, egy-egy kisebb közösségre, területi egységre vagy akár egy-egy városra kell koncentrálnunk. Mivel az itt élő emberek és közösségeik működtették ezt a hálózatot (s valójában kiépített, „kikövezett” út híján e települések sora volt szemantikai értelemben maga az „út”), úgy vélem, hogy e csoportok életének minél teljesebb megismerése jelentős mértékben járulhat hozzá a Selyemút történetét meghatározó tényezők és szabályrendszerek feltárásához. Ez pedig végső soron egy új szemléletű Selyemút-történet megírását teszi lehetővé, mely a „nagypolitika” és diplomácia hatásainak hangsúlyozása mellett a kisebb közösségek mindennapjainak megismerése, azaz tulajdonképpen mikrotörténeti vizsgálatok sora révén készülhet el és nyújthat talán egy olyan képet, amely bár minden korábnál bonyolultabb lesz, mégis közelebb áll az egykori valósághoz.

Miután a disszertáció célja tehát a fenti megközelítéshez igazódó mikrotörténeti elemzés alapjainak megteremtése volt, a dolgozat módszertani háttérének jobb megértéséhez szükségesnek láttam, hogy röviden összefoglaljam a mikrotörténeti kutatások elméleti háttérét és módszertanát is, hiszen a *new cultural history* mellett a mikrotörténet a világ egyik vezető – de Magyarországon még mindig kevésbé ismert – társadalomtörténeti irányzata, melynek célja lényegében „az időben és térben teljesen konkrét, kis társadalmi egységekre, olykor az egyes egyénekre szűkített történeti ábrázolás narratív megjelenítése”. A mikrotörténelem tehát egy jól körülhatárolható kisebb történeti vagy szociológiai egység intenzív történeti vizsgálatát jelenti.

Egy mikrotörténeti vizsgálat alapjait azonban csak a térbeli és időbeli kontextusok mind szélesebb körben történő kiterjesztésével lehet megteremteni. Ezért a munkám fő célkitűzésének megfelelően szükségesnek láttam Nija földrajzi, geográfiai környezetének

minél alaposabb bemutatását, valamint a lelőhely történeti, kultúrtörténeti „koordinátáinak” meghatározását is. E fejezetek sorát a terület felfedezésének, valamint feltárásának története, a korábbi vizsgálatok áttekintése, azaz a tulajdonképpeni kutatástörténet követi.

A régészeti jelenségek és a lelőhelyen előkerült leletek lehető legrészletesebb áttekintését, elemzését és értékelését ugyancsak egy későbbi monografikus mikrotörténeti elemzés irányába mutató elengedhetetlen lépésnek tekintetem. A dolgozat egyik legterjedelmesebb részében a lelőhely általános régészeti képének bemutatását követően részletesen foglalkozom a nijai telepjelenségekkel, a vallási építményekkel, a lakóépületekkel, a hivatali és gazdasági komplexumokkal vagy a településen feltárt gyaloghíddal. Ugyancsak részletes vizsgálat és elemzés alá vettem a Stein által kiásott, majd a később a lelőhelyen ugyancsak ásatásokat folytató kínai–japán expedíciók által feltárt temetkezéseket, a sírokban feltárt és megfigyelt jelenségeket, régészeti emléksanyagot. A hosszú fejezetet a régészeti leletanyagból levonható következtetések egész sora, így például Nija kronológiai problémáinak értékelése zárja. E fejezetek sorában sikerült például kibogoznom a Stein-ásatások helyenként pontatlan és hibás dokumentációjából fakadó problémákat, de a ¹⁴C-es vizsgálatok felhasználásával lehetővé vált a település belső kronológiájának rekonstrukciója, de több helyen kísérletet tettem új strukturális, funkcionális, stb. értelmezések felvázolására is.

A mikrotörténeti elemzéshez ugyancsak elengedhetetlen volt a lelőhelyen előkerült írott források lehetőség szerinti teljes körű vizsgálata is. E fejezet terjedelmessége, de a benne tárgyalt számos probléma okán is a fő fejezetek sorában kapott helyet. Szó esik itt a kharoṣṭhī dokumentumok előkerülésének és kiadásának pontos körülményeiről, a dokumentumok nyelvről és írásáról, nyersanyagairól (többek között a nyersanyagként felhasznált fáról, papírról, selyemről és állatbőrrel), a kharoṣṭhī dokumentumok formavilágáról, hitelesítési eljárásairól, a dokumentumokon látható különleges pecsétnyomatokról, amelyek a klasszikus görög–római civilizáció, a kínai, az indiai és az iráni kultúra együttes hatásait tükrözik. Ezen ugyancsak meghatározó nagy fejezetben tehát számos paleográfiai, epigráfiai és diplomatikai kérdéssel szó esik: így sikerült többek között pontosítanom a kínai eredetű papír belső-ázsiai terjedésének kronológiáját, vagy rámutatnom az írott fatáblák számos izgalmas problémájára: így a formakincs és a tartalom összefüggéseire avagy a dokumentumtípusok településen belüli elhelyezkedésével kapcsolatos összefüggésekre. (Ezek révén például a közigazgatás operatív helyszíneit is szét tudtam választani.)

Csak mindezek után kerül sor egy a jelenlegi dolgozat terjedelmi kereteit meghaladó teljes mikrotörténeti elemzés irányainak felvázolására egy speciális esettanulmány révén.

Az „Egy nijai hivatalnok, *Somjaka cojhbō* életvilága” egy a dokumentumokban sűrűn szereplő, a helyi arisztokrácia tagjának, közigazgatási vezetőnek tartható személy, *Somjaka* életének rekonstruálására fókuszáló mikrotörténeti esettanulmány. Ez nemcsak a 3–4. század fordulóján *Nijában* élt *Somjaka* hétköznapi életét hivatott bemutatni (többek között sikerült beazonosítanom az aláírását, az általa használt pecsétet, de kísérletet tettem arra, hogy pontosan meghatározzam azt is, hogy melyik egykori ház lehetett az otthona/hivatala, sőt sikerült részben családtagjait is azonosítanom), de az elemzett szövegek révén egészen mélyen pillanthatunk be a nijai társadalom struktúrájába, a jogrendszer, a közigazgatás hétköznapi működésébe. Megismerjük a helyi öntözés problémáit, a földhasználat kérdését vagy éppenséggel a nők helyzetét avagy a családok működését. Egyszóval – az említett régészeti, paleográfiai stb. fejezetek mellett – ezen esettanulmányon keresztül teszek kísérletet az egykor ott élt emberek valódi hétköznapijainak bemutatására.

A nijai lelőhellyel kapcsolatos régészeti, történeti, művelődéstörténeti problémák sora hosszú, ezért minden egyes kérdésre jelen munka keretei között – legyen bármily terjedelmes is ez a disszertáció – sajnos nem térhettem ki. Egy ilyen típusú, mindent felölelő vizsgálat többszörösen szétfeszítette volna e már amúgy is terjedelmes dolgozat kereteit. Arra

törekedtem, hogy az említett problémák tárgyalása és az új eredmények szintézise mellett egy olyan több lábon álló adatbázist hozhassak létre, amely nemcsak elméleti és módszertani, de talán gyakorlati értelemben is alapot biztosíthat a további kutatások számára. A közel 800 dokumentumot számláló, hatalmas korpusszal folytatott munka körülményessége ugyanis rávilágított arra, hogy a disszertáció elkészítése mellett nagy szükség lenne egy olyan adatbázis létrehozására is, melyben a teljes szövegkorpusz, valamint a Nijában készült fotók, és a lelőhelyen előkerült tárgyakról készített képek egy helyen elérhetőek lennének. Mindez nemcsak a jelen dolgozat szerzője számára könnyítené meg a leletanyaggal, illetve a dokumentumokkal folytatott munkát (hiszen így akár szavakra, egy-egy névre, de akár egyetlen hangra is rá lehetne keresni a korpuszban), de internetre feltéve bárki számára elérhetővé és kutathatóvá válna az anyag.

Így az utóbbi években voltaképpen két munkafolyamatot csináltam párhuzamosan: egyrészt a dokumentumok és a kapcsolódó régészeti anyag tudományos feldolgozását, ugyanakkor folyamatosan gépeltem az átírt dokumentumokat, illetve gyűjtöttem, rendeztem az idevonható fotókópiákat.

Az így elkészült munka egyik végeredménye tehát egyrészt egy több mint 700 ezer *n*-ből (leütésből) álló digitális korpusz lett. Ez az említett szövegkiadásokra épít, ezekhez képest azonban munkám valamivel többet nyújt, hiszen a szövegeket a szövegkiadásokat követően megjelent eredményeknek megfelelően helyenként módosítottam, de a táblák eredeti formai meghatározásán is több ízben változtatnom kellett.

A dolgozathoz az említett szöveg- és korpuszkötet mellett további két képkötet is járul. Céлом az volt, hogy egy minden korábbinál teljesebb fotó- és képadatbázist hozzak létre, lehetőleg minden olyan képet felgyűjtve, amely a lelőhelyet, az ott előkerült leleteket, vagy az ott készült rajzokat, alaprajzokat stb. örökítik meg. Két, egyenként több mint 300 oldalas képadatbázis gyűlt össze közel kétezer fotóval, rajzzal, ábrával. Míg a III/1. számú képkötetben a térképek, a lelőhelyet és a rommező egyes objektumait, valamint az itt előkerült tárgyakat ábrázoló fotók és rajzok kaptak helyet, addig a III/2. számú képkötetbe a lelőhelyen előkerült kharoštī és kínai dokumentumok összes elérhető fotóját foglaltam bele. Így állt össze tehát ez a négy kötetes, összességében 1200 oldalra rúgó disszertáció.

*

Niját a szakirodalomban gyakorta nevezik a Selyemút Pompeiiének. Nem vitás, hogy akárcsak Pompeii esetében a nijai lelőhely is egy izgalmas terület sokszínű kultúrájának mementójává vált. A régészeti és írott források részletes vizsgálata azonban lehetővé tette számomra, hogy Nija történetét, társadalmát, kultúráját ne egy színes, de statikus tablóként láthassam, hanem egy folyton változó komplex rendszerként, ahol magukat a folyamatokat is részben meg lehet figyelni.

Az írott forrásokból nyerhető képhez képest a régészeti leletanyag sokkal statikusabbnak tűnik. Vannak jelek persze épületek átépítésére és bővítésére, a település használatának idején azonban az építési technológiák nemigen változtak, az előkerült régészeti leletanyag zöme pedig a település használatának széles időtartama alatt szinte bármelyik időszakra keltezhető. Nagy segítséget jelentettek a ¹⁴C-es vizsgálatok a település belső kronológiájának felvázolásához, ugyanakkor további vizsgálatok szükségeltetnek az egyes építmények kronológiájának és belső összefüggéseinek még pontosabb feltárásához.

Nija fénykora egy geopolitikailag, történelmileg és kultúrtörténetileg is 'ideális' helyzet együttes következménye volt. Számos olyan tényezőnek kellett „együttállnia” mindehhez, amiről az akkortájt Nijában élő embereknek vajmi kevés fogalmuk lehetett. Kína korábban erős hatalma a 3–4. században formálissá vált a Tárím-medencében. A központi császári kormányzat képviselői (katonák és hivatalnokok) jelen voltak ugyan a területen, de a

vidék viszonylag nagy önállósággal rendelkezhetett. Ennek biztos jele a Shanshan Királyság megerősödése, de az is, hogy bár Nija vezetői mind a Shanshan Királyság uralkodójától, mind a távoli kínai császártól függtek, valójában a település önálló politikát folytathatott. S bár Kína fennhatósága ebben a periódusban talán kevésbé volt tapintható, a korábbi Han-korszak során a térségben elindított változások, így például a katonai támaszpontok ellátására létrehozott úgynevezett *duntian*-rendszer gyümölcssei eddigre beértek, a kis szegényes oázistelepülésekből jól szervezett földműves közösségek, gazdag kommunák és városok jöttek létre.

Nyugatra a kusánoknak köszönhetően kiteljesedő „gandhári reneszánsz” gazdag kulturális változásokat hozott az itt élő népek körében. Ezek a hatások tetten érhetőek nemcsak a gandhári prákrit nyelv és a kharoṣṭhī írás megjelenésében és széles körű elterjedésében, de a gandhári gréko-baktriai művészet belső-ázsiai meghonosodásában is, amelynek számos régészeti bizonyítéka került elő Nijában.

Mindezek a jelenségek természetesen nem választhatók el a buddhizmus térnyerésétől sem, amely egyrészt integrálta a szóban forgó kulturális folyamatokat, másrészt ezektől függetlenül is Belső-Ázsia és a Távols-Kelet egyik meghatározó és máig ható történelmi, kultúrtörténeli, vallástörténeli jelenségévé nőtte ki magát.

Az eredetileg helyi nomád hagyományokkal rendelkező lakosság a nyugatról és keletről érkező betelepülők és az ezektől függetlenül is gyors iramban terjedő kulturális hatások révén egy olyan kultúrát volt képes itt létrehozni, amely plasztikus módon ötvözte a kínai és indiai közigazgatás és jogrendszer egyes elemeit a helyi szokásjoggal, a korabeli kínai és északnyugat-indiai eredetű írásbeliséget, és a számos kulturális forrásból táplálkozó agyagi és szellemi kultúrát, amelyben könnyedén megférhetett egymás mellett a kínai bronztükrök és a római üvegyöngy, a nomád kompozit reflexív és a vörös-tengeri korall, Avalókitsevára bódhizáltva és Pallasz Athéné.

Számunkra a multikulturalizmus ma természetes jelenség és állapot, de nem lehet kétségünk afelől, hogy a 3–4. századi nijai emberek számára is hasonlóan természetes volt egy más léptékű, de ugyancsak színes multikulturális világban élni. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a Nijában élő emberek bármennyire is gandhári stílusú faragványok és bútorok között laktak, kharoṣṭhī és kínai betűs iratokat olvastak és Pallasz Athéné képmását vésték pecsétjeikre, vajmi keveset tudtak akár Indiáról, akár Kínáról, vagy az athéni Akropoliszról. Életük kereteit egy szántókkal, gyümölcsösökkel tagolt, laza szerkezetű oázisváros határozta meg, ahol – miután a földművelés és az állattenyésztés biztosította számukra alapvetően a megélhetést – a csatornák és a gátak állapota sokkal meghatározóbb volt számukra, mint, hogy mi is történik sok száz vagy ezer kilométerre tőlük a messzi kínai fővárosban avagy a rómaiak vagy kusánok nyugati városaiban. Amennyiben nem állt ugyanis rendelkezésre az öntözéshez elegendő víz, avagy a csatornákkal történt valami, a mezőgazdaság és a település léte kérdőjeleződött meg, és ez számukra mindennél fontosabb kérdés volt.

S látszólag hiába volt a Selyemúton zajló kereskedelem szempontjából a település rendkívül fontos, léte – úgy tűnik – korántsem a Selyemúttól függött. A régészeti leleteink és írott forrásaink tanulsága egyértelmű: önmagában az itt folyó kereskedelem – legyen az bármilyen intenzív és jelentős – nem lett volna képes megteremteni azokat az életfeltételeket, amelyek az itteni közösség túlélését biztosíthaták volna. Az a meggyőződésem, hogy ez tulajdonképpen a belső-ázsiai Selyemút majd’ minden településéről elmondható: tehát a Selyemút léte ugyan nagyon sokat hozzátehetett a hálózatába bekapcsolódott települések kultúrájának virágzásáért és gazdagodásáért, egyetlen egy dolgot azonban nem tehetett: az alapvető életfeltételeket nem volt képes megteremteni.

Ebből viszont az is következik, hogy igazi központok a Selyemúton csak azokon a helyeken jöhettek létre, ahol az egyéb életfeltételek is minden kétséget kizáróan adottak voltak,

és önmagában a Selyemúton zajló kereskedelem kedvéért sehol sem jöhettek létre nagyobb települések és központok.

Mindez azonban a Selyemút helyi közösségekre gyakorolt hatásának ártértékelésére kényszerít bennünket. Az a szakirodalomban gyakran olvasható megjegyzés, miszerint a Selyemút működtette és tartotta életben a részének tekinthető közösségeket, nem állja meg a helyét. Valószínűleg a Selyemúton zajló kereskedelemtől függetlenül is működő közösségek voltak csak képesek igazán bekapcsolódni az itt zajló életbe és voltak képesek „kiteljesedni” a Selyemút hatásainak köszönhetően. Ha bármilyen okból az alapvető létfeltételek nem voltak adottak, lehetett az adott terület stratégiai szempontból rendkívül fontos, ott mégsem jöhetett létre jelentős állomás. De a dolog fordítva is igaz: bármennyire is élénk volt a kereskedelem a 3–4. század folyamán a Selyemúton, és bármennyire is kifinomult hatalmi és közigazgatási struktúrával rendelkezett Nija, ez a két dolog együttesen sem volt képes megakadályozni a település felhagyását, melynek okai mindeképpen összetettek voltak: szerepet játszott benne a Nija-folyó vízhozamának csökkenése, és így a térség fokozatos kiszáradása is. Ez azonban nem magyaráz meg mindent, hiszen e hosszú folyamat állomásai a település déli irányban történő korábbi terjeszkedésével megfigyelhetőek. Nem vitás, hogy ha más okok nem készítettek volna az ittlakókat a település felhagyására, akkor a település déli irányban történő kiterjesztésével, átköltöztetésével ismét megoldhatták volna ezt a gondot. Így azonban más okokkal is számolnunk kell: a közigazgatás összeomlásával, háborús fenyegetéssel, járvánnyal. A pontos választ egyelőre nem ismerjük, de talán egyszer lesz megoldás erre a problémára is.

Mindezekből viszont az is következik, hogy belső-ázsiai „kereskedővárosokról” voltaképpen értelmetlen beszélni vagy írni, hiszen a valóság egészen más képet mutat: a Selyemút települései valójában alapvetően földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozó központok voltak, amelyek a különböző tényezők szerencsés együttállásának köszönhetően a kereskedelemben is bekapcsolódhattak, de fennmaradásukat önmagában a kereskedelem nem biztosíthatta. Ezért bár e városok életében nagyon fontos volt a kereskedelem, kereskedővárosoknak hívni őket mindenképpen félrevezető.

*

E dolgozattal talán egy teljes mikrotörténeti elemzés alapjait sikerült megteremtenem. Új eredményeim segítségével talán új ösvényeken lehet elindulni a Selyemút komplex mechanizmusainak mind jobb megismerésére törekedve. A készülő teljes mikrotörténeti elemzés pedig ehhez adhat újabb muníciót.

Stein Aurél mindig is szabadkozott, amikor szívének kedves lelőhelyét a Vezúv által elpusztított nagyszerű római városhoz hasonlították. S bár csakúgyan szerényebb házak és szegényesebb leletek bontakoztak ki a magyar régész ásója nyomán Belső-Ázsia homokjából, mint annak idején a Nápolyi-öböl vulkáni tufájából és hamujából, az, amit ma a régészeti leletek és az írott források összessége alapján Nija-komplexumnak nevezhetünk, éppoly becses és minden korábnál bonyolultabb, érzékletesebb és sokszínűbb tablóját nyújtja a 3–4. századi Selyemút hétköznapi életének, csakúgy mint amelyet kétszáz évvel korábban elpusztult társa nyújt a korabeli római hétköznapiokról a messzi Földközi-tenger partján.

A dolgozat témájához közvetlenül kapcsolódó publikációim

Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok. Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica* XXVIII (2004), 19–41.

Fára, papírra, selyemre és bőrre írt kharoṣṭhī dokumentumok Belső-Ázsiából. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk.: Felföldi Szabolcs. Szeged 2005, 131–144.

Előszó, szöveggondozás, jegyzetek, mutatók: Stein Aurél: *Homokba temetett városok*. [Stein Aurél életműsorozat 1. Sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs.] Palatinus Kiadó, Budapest 2007.

Eli Franco: The Spitzer Manuscript. The Oldest Philosophical Manuscript in Sanskrit. Volume I–II. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse Denkschriften, 323. Band. Beiträge zur Kultur- und Geistesgeschichte Asiens Nr. 43. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2004. Vol. I: pp. vii–xii, 1–352; Vol. II: pp. 353–510. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 60/3 (2007), 354–355.

„Fapadossal” a Selyemútra. Thomas O. Höllmann: A Selyemút. Corvina Tudástár. Budapest 2006. *Aetas* 23 (2008/1), 143–146.

Előszó, szöveggondozás, jegyzetek, mutatók: Stein Aurél: *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. [Stein Aurél életműsorozat 2. Sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs.] Palatinus Kiadó, Budapest 2008.

Susan Whitfield, *Stein Aurél, a selyemút felfedezője*. Aranyszarvas Könyvkiadó, Nyíregyháza, é. n. [2006], 143 oldal, 3500 Ft. *Ókor* 7/3 (2008), 119–121.

Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz. *Ókor* 8/2 (2009), 29–35.

Előszó, szöveggondozás, jegyzetek, mutatók: Stein Aurél: *Indiából Kínába – Nagy Sándor nyomában Indiába*. [Stein Aurél életműsorozat 3. Sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs.] Palatinus Kiadó, Budapest 2010.

Vámbéry Ármin és Stein Aurél kapcsolata. In: *A Kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeállította: Dobrovits Mihály. Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely 2011, 91–104.

Information and secrecy on the Silk Road. Methods of encryption of legal documents in Inner Asia (3th–4th century). In: *International Conference on Integrated Information*. Ed.: Giannakopoulos, G. – Sakas, D. P. – Vlachos, D. S. – Kyriaki-Manessi, D. I-Das Press, Pireus 2011, 88.

Mercurius projekt – kereskedelmi vonatkozású társadalomtudományi kutatások. In: *Szolgáltatásinkubáció az egyetemi szférában. Innovatív külső és belső információmenedzsment megoldások*. Szerk.: Z. Karvalics László. Szeged 2011, 352–355.

Előszó, szöveggondozás, jegyzetek, mutatók: Stein Aurél: *Ősi ösvényeken Ázsiában*. [Stein Aurél életműsorozat 4. Sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs.] Palatinus Kiadó, Budapest 2012.

Előszó, szöveggondozás, jegyzetek, mutatók: Stein Aurél: *Marco Polo nyomában. (Tanulmányok)* [Stein Aurél életműsorozat 5. Sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs.] Palatinus Kiadó, Budapest 2013 [megjelenés alatt].

Stein Aurél oda-vissza? Egy világhírű tudós magyar könyvesládája. [Stein Aurél életműsorozat 6. Sorozatszerk.: Felföldi Szabolcs.] Palatinus Kiadó, Budapest 2013 [megjelenés alatt].

Információ, titkosítási eljárások a 3–4. századi Selyemúton. In: *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk.: Keller László. Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely 2013 [megjelenés alatt].